

Hannie van Leeuwenlezing door Jet Bussemaker, voorzitter Raad voor Volksgezondheid en Samenleving

14 november 2019

De lezing is ook te bekijken op [YouTube](#).

Onorthodoxe wegen in het belang van waardigheid

"Hannie van Leeuwen staat ondanks haar hoge leeftijd nog steeds voluit in de samenleving. Kenmerkend voor haar is dat zij bereid en in staat is onorthodoxe wegen te bewandelen om haar doel te bereiken."

Deze woorden sprak ik tegen Hannie van Leeuwen toen ik haar op 8 juni 2009 de Majoor Bosshardtprijs uitreikte. Ik laat me – toen als staatssecretaris van VWS, nu als voorzitter van de Raad voor Volksgezondheid en Samenleving – graag inspireren door die onorthodoxe wegen. En meer dan dat: het bewandelen van onorthodoxe wegen is absolute noodzaak. Het is tijd om buiten de lijntjes te kleuren, want de kern van onze verzorgingsstaat staat op de tocht. Instituties en voorzieningen slagen er te vaak niet meer in om te doen waarvoor ze bedoeld zijn. Bijvoorbeeld: toeslagen zijn bedoeld als waardevolle aanvulling op het inkomen, maar het toeslagensysteem is inmiddels ook verworpen tot één van de belangrijkste oorzaken van problematische schulden.

De Israelische filosoof Avishai Margalit gaf hier treffend woorden aan zijn boek *The Decent Society*. Een fatsoenlijke samenleving is, in zijn ogen, een samenleving waarin instituties de leden van die samenleving niet vernederen (Margalit 1996). Positief geformuleerd: een fatsoenlijke samenleving is een samenleving waarin instituties de waardigheid van mensen respecteren en voorop stellen. En dat geldt niet alleen voor het ontwerp van instituties op papier, maar ook hoe die instituties uitpakken in de praktijk – denk nog even aan hoe het toeslagensysteem op dit moment werkt. Wordt de waardigheid van mensen geschaad, dan is sprake van vernedering en van een onfatsoenlijke samenleving.

Ik denk dat het precies deze menselijke waardigheid is die Hannie van Leeuwen dreef om zich almaar in te spannen voor kwetsbare mensen in onze samenleving. In een interview met *Trouw* in 2012 stelde ze nog dat ze zou willen dat haar partij meer opkwam voor de zwakkeren: "Eerlijk delen dus. Met een uitroep teken." (*Trouw*, 8 december 2012). In deze lezing die haar naam draagt moet het volgens mij dus daarover gaan: het bewandelen van onorthodoxe wegen om vernedering tegen te gaan en menselijke waardigheid van alle mensen weer voorop te stellen.

In deze lijn wil ik u later in deze lezing meenemen langs drie hardnekkige vraagstukken waar u en ik de komende jaren mee aan de slag moeten. Waar beweging in moet komen, waar de menselijke waardigheid weer voorop moet komen te staan.

Een gedeelde ambitie

Maar om te beginnen kunnen de Raad voor Volksgezondheid en Samenleving en de adviesraden sociaal domein elkaar de hand schudden. In feite is onze opdracht vergelijkbaar: namelijk het gevraagd en ongevraagd uitbrengen van advies. Wij aan regering en parlement, jullie aan lokaal bestuur en lokale politiek. Een gedeelde ambitie is dat we ervaringen, inzichten en taal willen inbrengen die in politiek en beleid anders niet of minder goed gehoord worden. Daarbij doen we aan evenwichtskunst. We balanceren en laveren tussen diverse en regelmatig botsende belangen van burgers in verschillende rollen. Wij komen burgers tegen als ze patiënt of cliënt zijn, maar ook als zorgverleners, bestuurders, beleidsmakers en politici. In jullie geval gaat het om de burger als gebruiker van zorg en ondersteuning, maar net zo goed om de burger als mantelzorger, de burger als betrokken buurman/vrouw, de burger als vrijwilliger in de wijk of de burger die graag zijn eigen boontjes dopt.

Het is mooi om te zien hoe jullie meebewegen met de veranderingen in zorg en ondersteuning. Dat is te zien alleen al aan de naamsverandering. In de afgelopen jaren van Wmo-raden naar adviesraden sociaal domein en nu is langzaamaan zelfs sprake van beweging naar een nog bredere rolopvatting: van adviesraden sociaal domein naar adviesraden maatschappelijke vraagstukken.

Dat meebewegen en verbreden is niet alleen mooi, het is ook noodzakelijk. Domeinen en disciplines zijn in de afgelopen jaren meer verweven geraakt. Dat maakt dat we op alle niveaus uit de silo's van beleid moeten komen. Het doorbreken daarvan zou ruimte kunnen bieden aan nieuwe oplossingen voor complexe problemen. Maar het overstijgen van de eigen hokjes en het korte termijn denken is makkelijker gezegd dan gedaan. Het streven naar integraliteit en gezamenlijkheid kan ook zo maar verlammen: van alles willen doen naar niet weten waar te beginnen. Want: vanuit welke gedeelde waarden leggen we nog verbindingen? Vanuit welke waarden zorgen we nog voor elkaar?

Over ontmoetingen

De vanzelfsprekendheid waarmee mensen elkaar ontmoeten is uit onze samenleving verdwenen. Net als het vermogen om echt te luisteren: wie ben je en wat heb je nodig? Natuurlijk, er wordt nog wel geluisterd. Maar dat doen we vanuit kokers, specialisaties, expertises en – meer cultureel gezien – vanuit de bubbel van gelijkgestemden waarin we ons bewegen (zowel offline als online). “Een brede blik”, “domeinoverstijgend werken”, “uit je silo komen”: het klinkt goed en logisch, maar de praktijk is veel weerbarstiger.

We constateren bijvoorbeeld nu al enige jaren dat schulden leiden tot stress en dus tot gezondheidsproblemen, maar toch gebeurt het nog maar al te vaak dat mensen met schulden voor depressieklachten behandeld worden zonder dat er iets aan hun schulden gedaan wordt. Of: we weten al lang dat een leuke baan, een fijn thuis en een stevig sociaal netwerk belangrijke ingrediënten zijn om je gezond te blijven voelen. Toch lukt het maar niet om in ons preventiebeleid los te komen van een individuele benadering van leefstijl en gedrag. Een van de verklaringen? Het is moeilijk investeren in beleid waarvan de opbrengsten elders terecht komen.

Goed luisteren, domeinoverstijgend werken en vanuit een brede blik investeren worden vanzelfsprekender als het perspectief van menselijke waardigheid weer voorop komt te staan. Dat perspectief is namelijk alleen mogelijk als ontmoetingen serieus genomen worden, als gesprekken centraal komen te staan, als er weer écht geluisterd wordt en daar vervolgens ook écht iets mee gedaan wordt. En gelukkig is dat niet alleen maar een onorthodoxe weg, want we raken we langzaam maar zeker ook bekend met echte voorbeelden van hoe het anders kan. Denk aan de manier waarop zorgverzekeraar CZ en de gemeente Den Haag de handen ineen hebben geslagen op het terrein van schulden. Of aan de manier waarop via de Citydeal Eenvoudig Maatwerk uitzichtloze casus toch in beweging zijn gebracht. En aan hoe de gemeente Alphen a/d Rijn net als enkele andere gemeenten éérst breed toegang tot zorg en ondersteuning geeft en pas daarna kijkt wie precies voor wat moet betalen.

Er is dus ook volop beweging in de goede richting. Met zijn nieuwe werkagenda wil de Raad voor Volksgezondheid & Samenleving deze en andere bewegingen verder brengen. Dat doen we de komende jaren vanuit een aantal thema's. Hoewel de agenda nog in wording is, licht ik er zoals gezegd vandaag vast drie thema's uit. Deze thema's zijn volgens mij onderliggend aan vele kleinere vraagstukken. Het zijn bovendien thema's waarvan ik denk dat de adviesraden sociaal domein in de praktijk hard nodig zijn om de menselijke waardigheid weer voorop te stellen. Op manieren die nu misschien nog onorthodox lijken, maar naar ik hoop steeds vanzelfsprekender worden.

Verschillen in de samenleving

Ten eerste wil ik stilstaan bij verschillen in de samenleving en complexe ongelijkheid. Er is steeds meer verschil tussen hoog en laag opgeleiden. Hoger opgeleiden leven niet alleen 6 jaar langer dan lager opgeleiden, ze leven ook vijftien jaar langer in goede gezondheid. Dat is een verontrustend verschil. Er ontstaan ook verschillen in kansen. Zo kunnen veel mensen met complexe problemen (bijvoorbeeld naast zorgvragen ook problemen met eenzaamheid, relatie, woon of schulden) de toegang tot zorg niet vinden. De participatiesamenleving is voor hen geen belofte, maar een doolhof. De OESO heeft in een recent rapport laten zien hoe ongelijkheid in levenskansen zich langzaam maar zeker over de gehele levensloop ontwikkelt. Buurt, school, werk, vrienden, inkomen en leefomgeving spelen daarbij allemaal een rol; er zijn geen 'quick-

fixes' die dit kunnen voorkomen. Sterker nog, de OESO verwacht dat de huidige jongere generaties als ze ouder zijn te maken krijgen met grotere ongelijkheden (OECD, Preventing Ageing Unequally, 2017).

Een levensloop benadering waarin vooral geïnvesteerd in de vroege levensjaren ('de eerste duizend dagen') kan tegengaan dat ongelijkheid cumuleert. Daarnaast is het nodig om manieren te vinden om meer gedifferentieerd, in te spelen op wat verschillende groepen burgers nodig hebben; niet gericht op gemiddelden of bureaucratische wetmatigheden, maar gericht op maatwerk, met name om een hulpvraag van een kwetsbare burger om te zetten in de juiste zorg of ondersteuning. Gericht op persoonsgerichte zorg waarin we verschil durven maken. Oftewel: waarin ieders waardigheid voorop komt te staan, met verschillen in wat iemand daar voor aan ondersteuning nodig heeft.

Het bieden van persoonsgerichte zorg en ondersteuning als gemeente begint bij het kennen van je inwoners. Daarin kunnen de adviesraden een mooie rol spelen. Jullie brengen verhalen en gezichten het gemeentehuis binnen. Dat is een belangrijk ingrediënt om de grote verantwoordelijkheid van gemeenten – die nu vaak zwaar voelt – kleur te geven. Jullie geven het sociaal domein letterlijk 'smoel', zou je haast kunnen zeggen. Een belangrijke opgave voor jullie daarbij is om recht te doen aan de diversiteit achter ideaal van de participatiesamenleving. Er zijn eindeloos veel vormen van meedoen. Eigen verantwoordelijkheid nemen, actief zijn, je eigen zaken regelen, naar de ander omkijken, voor de ander zorgen, burgerinitiatief nemen, als vrijwilliger werken etc. Jullie zien al die vormen en aan jullie dus de opdracht die diversiteit in woord en beeld in te brengen in de taal van het lokaal bestuur en de lokale politiek.

Als we met elkaar inzetten op persoonsgerichte zorg zullen we ook de consequentie moeten trekken dat de oplossingsrichtingen vaak *buiten* de zorg vallen. Vaak is de zorg gewoon de eerste toegangspolek, omdat mensen met hun verhaal naar de huisarts gaan. Ik zei het al: als je schulden hebt, en daar enorme stress van krijgt, dan kan je daar ziek van worden, maar ligt de oplossing niet in een medisch model, maar in een adequate aanpak van schulden. Dat geldt ook voor een thema als preventie. Naast bekende thema's als roken, drinken en overgewicht in het preventieakkoord, gaat preventie ook over een gezonde leefomgeving en een leefbare inclusieve buurt; over zinvol werk waarin vakmanschap wordt gewaardeerd en stress tegen wordt gegaan; zo kan gerichte opvoedondersteuning jeugdproblemen voorkomen, en kunnen passende woonvormen ouderen helpen langer thuis te blijven wonen. Deze domeinoverstijgende houding komt mooi terug in de definitie van sociaal domein die door jullie koepelorganisatie gehanteerd wordt. Namelijk: het sociaal domein "gaat over wat iedere inwoner nodig heeft om te kunnen ontmoeten, wonen, (samen)leven, werken en zo te kunnen meedoen in de breedste zin van het woord." In wezen gaat het ook hier over het voorop stellen van menselijke waardigheid.

Schurende stelsels

Maar wie moet regie vormen om dit voor elkaar te krijgen, en hóe doen we dat? Dat brengt mij op een tweede thema: schurende stelsels en de rol van de overheid. Misschien is de verzorgingsstaat wel de belangrijkste uitvinding van de 20ste eeuw geweest, zoals de stoommachine dat was voor de 19^e eeuw; het besef dat pech geen lotsbestemming is, maar iedereen kan treffen, en dat het onze gezamenlijke verantwoordelijkheid is mensen op te vangen. Als we vanuit het niets opnieuw zouden moeten beginnen, zouden we weer bij de principes van de verzorgingsstaat uitkomen. Maar de invulling en reikwijdte is aan verandering onderhevig; van de nachtwakersstaat kregen we de verzorgingsstaat die ons 'van de wieg tot het graf' begeleidde. De afgelopen decennia zijn daar ook de keerzijden van belicht; grote afhankelijkheid van burgers van instituties, waarin ze min of meer gevangen raakten; hoge kosten die op den lange duur onbetaalbaar zijn, en het verminderen van de bereidheid iets voor anderen te doen in de verwachting dat 'de overheid' het wel zal doen. Als reactie werd van burgers verwacht meer naar elkaar om te kijken. In de jaren tachtig heette dat de zorgzame samenleving. Tegenwoordig heet dat de participatiesamenleving.

Bovendien is zorg en ondersteuning in de praktijk klem komen te zitten in de hoeveelheid regels en richtlijnen. Protocolen bieden weliswaar houvast, maar al te vaak belemmeren ze het goede gesprek of de handelingsruimte van professionals. Dat maakt het lastig om passende hulp te bieden. Sterker nog: wanneer verschillende regels niet goed op elkaar aansluiten of botsen dan gaat het schuren en komt de juiste zorg of ondersteuning soms zelfs helemaal niet van de grond. Hier raakt de menselijke waardigheid in het geding. Of, hard gezegd: hier worden onze instituties, hoe goed bedoeld ook, vernederend. We slagen er namelijk niet in onze gezamenlijke verantwoordelijkheid om mensen op te vangen, na te komen.

Soms kan de overheid heel goed een stapje terug doen om burgers zelf initiatief te laten nemen, bijvoorbeeld waar burgers door het opzetten van coöperaties zeggenschap krijgen over voorzieningen, of professionals het voortouw te laten nemen. Maar soms moet ze juist meer doen, bijvoorbeeld wanneer burgers meerdere complexe problemen hebben. Het gaat er om het leven van iemand weer op de rails te krijgen, hem of haar zijn waardigheid terug te geven. En we zijn daar niet goed in.

De overheid is de afgelopen decennia goed geweest in het vertellen wat burgers niet meer krijgen, maar veel minder goed in het formuleren van wat men nog wel krijgt. Er is een nieuw verhaal nodig. Anton Hemerijck heeft dat geduid als de 'sociale investeringsstaat' waarin de overheid weer investeert in burgers om risico's door de levensloop heen te voorkomen. Anderen, zoals Kim Putters, formuleren het als een zoektocht naar een 'nieuw sociaal contract'. Daarin gaat het om het herijken van de wederzijdse verwachtingen van overheden, burgers en organisaties door sociale risico's

breed te definiëren en nieuwe vormen van solidariteit te verkennen. Beide nieuwe verhalen vragen om een aanpak waarin beleid minder vanuit departementale silo's en meer vanuit de samenleving wordt gemaakt; er meer vanuit de inhoud ('werken volgens de bedoeling') en minder vanuit taakafbakening en formele verantwoordelijkheden wordt gewerkt; en vragen professionals die bereid zijn op en over de grens van hun eigen vakgebied te werken. Ik zou daar vandaag aan toe willen voegen: om zo de waardigheid van alle mensen in deze samenleving weer voorop te stellen.

Als adviesraden kunnen jullie op twee manieren een rol vervullen in dit nieuwe verhaal. Er is allereerst een beweging gaande van rechten naar voorzieningen. Gemeenten maken echter nog relatief weinig gebruik van de mogelijkheid om weer meer algemene gemeenschappelijke voorzieningen in te richten. Terwijl die voorzieningen ruimte bieden om het vangnet voor kwetsbare burgers, waar dat eerder is afgebouwd, op een eigentijdse manier te versterken. Het agenderen van het belang van diverse ontmoetingsplekken – waar problemen in beeld komen en ondersteuning laagdrempelig kan beginnen – kan een taak voor jullie zijn. Ten tweede kunnen jullie gemeenten een kritische spiegel voorhouden wanneer beleidsplannen te gemakkelijk veronderstellen dat inwoners de weg wel weten, zichzelf kunnen redden, etc. – net zo goed als dat jullie scherp kunnen zijn op betutteling en paternalisme. Jullie houden hen scherp op wanneer instituties en voorzieningen menselijke waardigheid in de praktijk mogelijk maken of juist belemmeren. Een belangrijke taak, omdat daarvoor geen blauwdruk te geven is. Wat werkt is immers afhankelijk van lokale context en leefomgeving.

Gezonde en sociale leefomgeving

We kunnen niet volstaan met het herijken van de relatie tussen overheid en burger, een nieuw verhaal voor onze verzorgingsstaat (of -stad) betreft ook de onderlinge relaties tussen burgers. Dat brengt me bij een derde thema: namelijk dat van een gezonde en sociale leefomgeving. Het is steeds makkelijker om je op te sluiten in je eigen afgebakende leefwereld. We leven allemaal in een eigen '*filterbubbel*'. Op scholen ontmoeten vmbo'ers en gymnasiasten elkaar steeds minder. Mensen huwen steeds vaker met iemand van hetzelfde opleidingsniveau, waardoor verschillen in opleidingsniveaus minder makkelijk overbrugd worden. Steden en wijken worden uniformer, een gevolg van *gentrification* en stijging van huizenprijzen in de stad. De sportclub is daarmee niet meer een vanzelfsprekend trefpunt waar alle sociale lagen bij elkaar komen, maar reflecteert de gescheiden werelden. De verticale verzuiling is sinds de jaren zestig verdwenen, maar het lijkt alsof we er een horizontale verzuiling voor terug hebben gekregen.

Deze scheiding van leefwerelden gaat samen met groeiende onverschilligheid en ongelijkheid. Nogmaals: het risico daarvan is dat begrip en luisteren naar elkaar steeds moeilijker worden. Dat het steeds gemakkelijker wordt om vanuit je eigen nauwe blik te roepen hoe het verder moet. Dat zie ik op macroniveau gebeuren, maar ook op kleinere

schaal – in wijken en buurten. Daar is duidelijk voelbaar dat solidariteit onder spanning komt te staan, wanneer statushouders, voormalig gedetineerden of voormalig psychiatrisch patiënten als nieuwe burens toetreden tot de wijk. Mensen zijn bang en kiezen voor zichzelf, en protesteren. Dat kunnen we goed of fout vinden, het laat vooral zien dat ook in de directe leefomgeving de vraag speelt: wat verbindt ons?

Gescheiden werelden en onverschilligheid ten opzichte van elkaar leidt tot een structureel gebrek aan duurzaamheid. Ik denk dan niet alleen aan klimaat en kostbare grondstoffen opmaken, maar ook en vooral aan immateriële grondstoffen: empathie en inlevingsvermogen. Duurzaamheid gaat ten diepste over het besef dat de wereld kwetsbaar is. De aarde zelf, maar ook wijzelf en onze onderlinge relaties. Als deze ontwikkeling zich doorzet, dan leidt dat er vanzelf toe dat we de samenleving gaan zien als een systeem, waarin maar twee soorten mensen bestaan: winnaars en verliezers. De samenleving wordt dan net een waterbed. Politiek vervalt in een spelletje digitaal rekenen: eentjes en nulletjes. Wat verdwijnt, is het diepe besef dat de samenleving veel meer is dan ons eigen belang op dit moment.

Nu is het altijd makkelijk om aan te geven wat een ander moet doen. En wat de overheid moet doen. Ja, die mogen we daar als gezegd op aanspreken. Maar we mogen – moeten – ook onszelf kritisch een spiegel voor houden. De trends van gescheiden werelden en onverschilligheid raken ons allemaal. En als je je erdoor **laat** raken, ervaar je meteen hoe ontzettend kwetsbaar 'samen leven' eigenlijk is. En hoe snel de waardigheid van mensen is aangetast. En als die kwetsbaarheid tot je doordringt, is je eerste reflex misschien om te denken: we moeten iets doen! Onze samenleving moet weerbaarder worden! Dat klopt. Maar volgens mij kan dat alleen door eerst die kwetsbaarheid te omarmen – en te leven vanuit het diepe besef dat alles van waarde weerloos is.

Als we naar een nieuwe verhouding tussen overheid en burgers, en tussen burgers onderling willen, laten we elkaar dan eerlijk bevragen: wat dragen wij bij aan wat er écht toe doet? Zijn dat onze winstmarges, onze populariteit onder de kiezers, het aantal operaties dat we uitvoeren? Of is dat het plezier waarmee kinderen spelen en leren, de kwaliteit van onze relaties, de schoonheid van poëzie, en de zekerheid dat we er niet alleen voor staan als we pech hebben?

Anders gezegd, durven we onszelf kwetsbaar op te stellen, nieuwsgierig te zijn naar de ander en op te komen voor wat weerloos is? Ik hoop dat dat besef niet alleen bij U en mij, maar breed in de samenleving doordringt. En dat we inspiratie zoeken bij mensen buiten onze eigen wereld of sector. Dus ik geef u allen de vraag mee: door wie wilt u zich laten inspireren?

Jongens, kom op

Ik sluit af. Menselijke waardigheid als kern van de verzorgingsstaat mogen we nooit uit het oog verliezen. We willen niet laten gebeuren dat kansen op een waardig leven té ver uit elkaar gaan lopen, dat regels verworden tot keurslijven die vernederen en dat de leefomgeving gekenmerkt wordt door onverschilligheid jegens elkaar. Dat betekent dat we in beweging moeten komen tegen vernedering door instituties. Dat we ontmoetingen, verhalen en ervaringen delen als serieuze tegenkracht gaan inzetten wanneer het systeem de bedoeling uit het oog verliest. Daarvoor hebben we jullie nodig. Dus zoals Hannie van Leeuwen zou zeggen, kordaat en eigenwijs als ze was: “Jongens, kom op!”